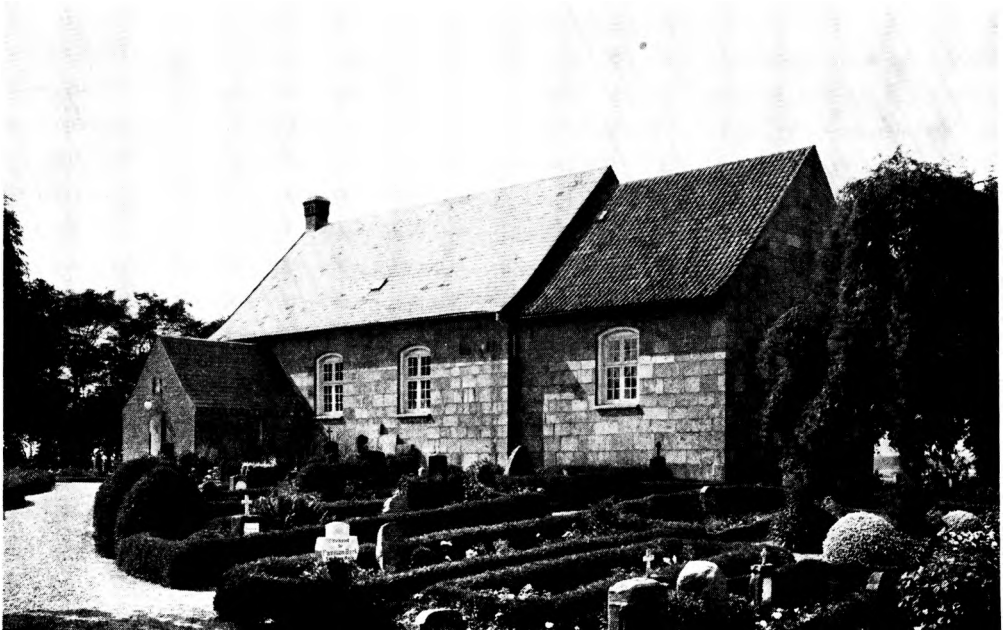

N. E. 1956

Fig. 1. Ensted. Ydre, set fra sydøst.

ENSTED KIRKE

LUNDTOFT-VIS HERREDER

Kirken, hvis værnehelgen ikke kendes, er nævnt i et udateret dokument fra 1279—83[1]. Før reformationen var den et biskoppeligt patronat[2], og dens cathedraticumafgift udgjorde 12 skilling lybsk (jfr. p. 1718). Efter reformationen havde den samme tilhørsforhold som Uge (p. 1845).

»I folge en gammel *Sagn,* skal Dronning Margrethe have skienket de Qvaderstene, som Kirken er bygt af, og som ere dens eeneste Zirat« (Danske Atlas VII, 308)[3].

Kirken og kroen ligger ensomt mellem byerne Rollum og Stubbæk, på østhældet af et langstrakt bakkedrag og nær vejkrydset mellem den gamle landevej fra Åbenrå mod sydvest og den tidligere Tønder-Sønderborg vej. Fra kirkegårdens højeste punkt, vest for kirkebygningen, er der en storslået udsigt mod nord. Den ret store kirkegård[4] er sidst udvidet ned ad skråningen mod øst; den er hegnet med stendiger, som er stablet af rå og (lidt) kløvet kamp og vistnok helt omsat i 1870'erne[5]. Vestligt i nord- og syddiget er der låger til kirkestier og i syddiget en køreport flankeret af låger, alle med nygotiske jernfløje fra 1843—44[6] mellem granitstolper, af hvilke portens har jernkors. En del granitkvadre, som er opsat i diget nærmest porten, må stamme fra kirken.

En †*kirkerist,* der har været i porten, er nævnt 1842[7].

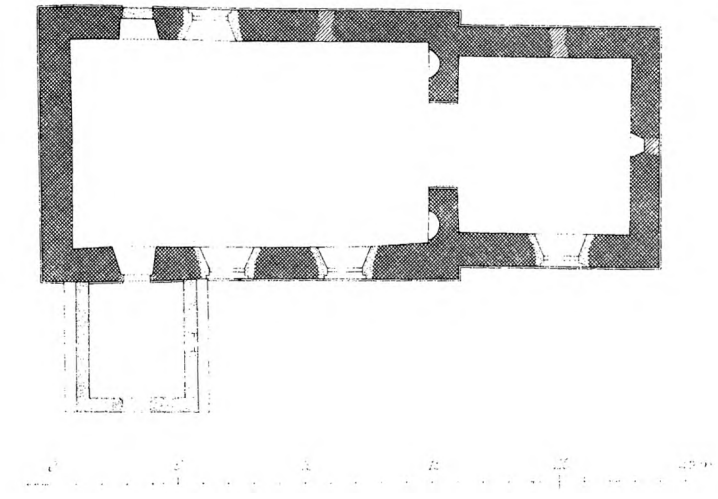

Fig. 2. Knsted. Plan 1:300. Målt af John Petersen 1956.

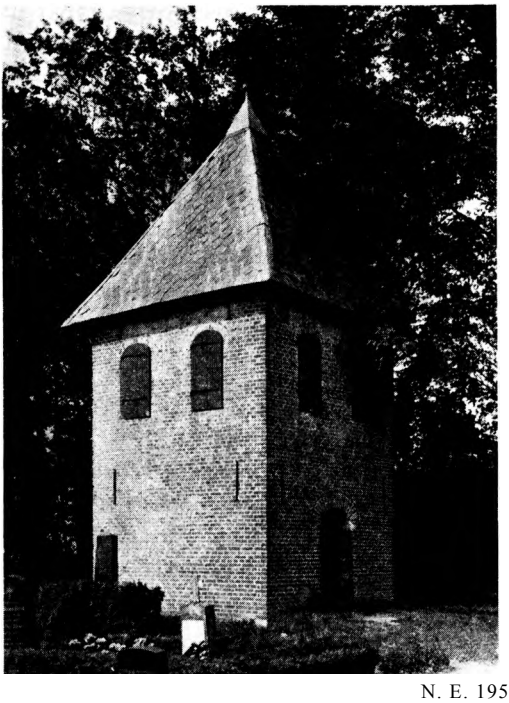
**Gabestok.* Ved indgangsporten til kirkegården stod 1858—59 en høj egepæl med to lænker, begge forsynet med en bøjle til at lægge om synderens hals og til at sikre med hængelås[8]; i Åbenrå museum, nr. 682.

Et muret *klokkehus* (fig. 3), der o. 1828[9] afløste et ældre (sml. ndf.), står på kirkegårdens højeste punkt, nær det sydvestre hjørne. Materialet er små mursten[10] i krydsskifte med »brændte« fuger, som har været hvidtede. Bygningen, der udvendig måler 4,1 m i kvadrat (indvendig 2,7 m), er 5,2 m høj og kronet af et pyramidetag. Det indre er delt i to stokværk, hvoraf det nederste benyttes til materialrum. Døren, som sidder i nord, og de otte glamhuller i øvre stokværk har kurvehanksstik. De to bjælkelag er samtidige med murene, og det øvre lag, hvori klokkerne hænger, er forstøttet på det nedre. Pyramidetaget med de nu skjulte, tjærede brædder på klink stammer antagelig fra istandsættelsen 1840—41, mens skiferbeklædningen er oplagt 1870[6].

Det ældre †*klokkehus,* der formentlig var af træ, er omtalt i forbindelse med en reparation 1744[11] og ti år senere som liggende ved »dem Walle« (diget)[6].

Kirken består af kor og skib fra romansk tid samt et våbenhus fra 1840(?). Orienteringen har lille afvigelse til nord.

Den romanske bygning, som antagelig tilhører tiden efter 1200, står på en ret ensartet sokkel med klokkeprofil (p. 1716, fig. 20—21). Murene er udvendig af veltilhuggede *granitkvadre* i jævne skifter på 40—48 cm.s højde; også indvendig i murene er der i nogen udstrækning benyttet kvadre, men de lader sig nu kun påvise forneden, hvor pudslaget er tyndt. Den eneste bevarede taggavl, korets østre, er indvendig af kvaderafslag, der er formuret i jævne skifter. Korets murhøjde er 4,75 m, skibets 5,1—5,2 over soklen. Koret har to ret store, oprindelige vinduer, begge med stik af tre krumhugne kilesten, af hvilke

N. E. 1956

Fig. 3. Ensted. Fritstående klokkehus o. 1828 (p. 1855).

den midterste i nordvinduet hænger lidt ned i buen. Vinduerne måler udvendig ca. 150×80 cm, indvendig ca. 190×90, og højden over soklen er 210 cm. Kvadrene, der er benyttet til korvinduernes lodrette karmsider, har helt andre højder end kvadrene i det tilstødende murværk, hvilket har bevirket, at der i de sidste har måttet hugges adskillige hjørnefalse ved vinduernes indpasning. Dette forhold tyder på, at vindueskvadrene ikke er tildannet sammen med det øvrige kvadermateriale. Dette gælder derimod hverken skibets eneste bevarede vindue, som har teglstensstik, eller den vandret afdækkede norddør, hvor murenes kvaderskifter løber igennem til lysningen. Vinduets udvendige mål er 174×76 cm, dets højde over soklen 290 cm. Norddøren er 205 cm høj i lysningen, med fladbuet eller fladt rundbuet afdækning indvendig; syddøren er omdannet og har nu et kurvehanksstik af mursten udvendig.

Indre. Triumfbuen har profileret sokkel og kragbånd (p. 1716, fig. 1.) samt høj, styltet bue, der synes at være sat af krumhugne sten; den regelmæssige rundbue er ophugget og omsat i nyere tid. Den flankeres af halvcirkulære *sidealternicher,* hvis bund er hævet 68—76 cm (henholdsvis i syd og nord) over nuværende gulv; de tilsvarende højder er 104 og 158 cm.

Tilføjelser og ændringer. Våbenhuset foran skibets syddør er antagelig helt ombygget i forbindelse med den nedennævnte restaurering 1840 f., og jernankre med dette årstal er opsat på taggavlen. Materiale, forbandt og dør svarer helt til klokkehuset fra o. 1828. Langs flankemurenes ydersider er der brede murbænke af granitkvadre (sad indtil 1742 i skibets vestgavl), hvoriblandt en enkelt smigsten fra et romansk vindue. — 1839 kaldtes bygningen karnhus[7].

Kirkens vestre taggavl, der 1738 var meget forfalden[6], blev ommuret 1742[12] (jernankre) i teglsten, men det er muligt, at der også blev muret på gavlen 1842[7]; teglstenenes størrelse og kvalitet svarer helt til klokkehusets.—1840-41[7] gennemførtes en hovedreparation af bygningen ved murmester Jørgen Chr. Moltzen fra Kliplev. Foruden våbenhusets eventuelle ombygning bestod arbejdet i en omsætning af sydsidens kvadre, nyt tagværk, blyets udskiftning med

Fig. 4. Ensted. Indre, set mod øst. N. E. 1956

teglsten, nye vinduer med karme af træ og i det indre et gipsloft med hulkel. Indtægten fra blytaget har vel i hovedsagen betalt arbejdet, men alligevel blev det en dårlig forretning, fordi tagstenene skallede af og blev utætte, således at man allerede 1845 måtte udskifte dem på kor og våbenhus[13] og 1863 på skibet, hvor der i stedet blev lagt skifer[14].

Kirken, der står i blank mur med hvidtede vinduesfalse, præges helt af istandsættelsen 1840 f. Gulvene, der delvis stammer fra 1907[15], er i koret af blå og gule, rudestillede fliser, i midtgangen af gule fliser, under stolestader og i våbenhus af gule mursten, sidste sted med en midtbane af granitkvadre.

Et *solur* fra 1771, af rød kalksten og med »Soli Deo Gloria« samt årstallet og initialerne L I (sml. Uge (p. 1848) og Hjordkær (p. 1820); på våbenhuset.

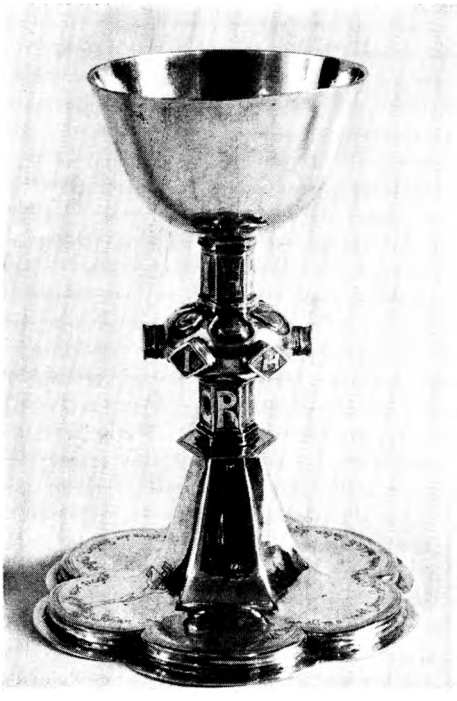
INVENTAR

Hovedparten af kirkens ældre inventar er forsvundet eller ændret ved restaureringen 1840—44 (ny altertavle, pulpitur (?), prædikestol omdannet), og kun alterbord (?), døbefont og krucifiks er tilbage af det middelalderlige inventar.

Alterbord, middelalderligt(?), af granitkvadre, 85 cm fra østvæg; panelklædt,

†*Sidealterborde,* se sidealternicher (p. 1856).

Alterklæde, 1954, rødt, med guldkors; herunder et andet rødt klæde. O. 1750 var †*alterklædet* violet[6], 1801 mørkerødt[5].

N. E. 1956

Fig. 5. Ensted. Alterkalk 1661 (p. 1858).

Altertavle[16], ifølge en reliefskåret indskrift (skriveskrift) bag på tavlen opsat 1841: »Dieses Altar ist ververtiget von Iürgen Stübell in Stübbeck, concenss. Tischler-Meister im adligen Gute Arup und aufgerichtet den 25sten November Anno 1841«. Tavlen (sml. fig. 4) har fire glatte, for hinanden forskudte, korintiske søjler under trekantgavl (topstykke med kors på loftet). Gesimsen forkrøbber sig bagud og til siderne, hvor den bæres af småsøjler på konsolvinger. Bagtil er tavlen dannet som et skab. Storfeltets maleri, på lærred, er en nøje kopi efter Eckersbergs Gethsemane-maleri i Hagenbjærg kirke 1831 (Als Nørre hrd.). Rammeværket og kapitælerne er egetræsmalet, søjlerne hvide, gavlfeltet marmoreret; sparsom bronzering. I postamentfeltet gylden skriveskrift på sort: »Min Fader! er det mueligt« etc. Matth. 26, 39. På bagsiden af skabet skriveskrift: »Ensted Kirke malet af V. A. Volquardsen & Sønner i Septemb. 1861«-»Aaret 1896 blev Alteret restaureret samt Billedet af R.Clausen«.

†*Altertavle.* 1865 berettede præsten[17], at jura terne (kirkeværgerne) egenmægtigt har solgt den gamle altertavle under vakancen; til hvem nævnes ikke.

Altersølv. Kalk (fig. 5) 1661, af vanlig baroktype; på det sekskantede skaft konturversaler på skraveret bund: Ihesvs / Christo; det manglende s findes gentaget, ligeledes på skraveret bund, på hver af knoppens 12 tunger. På de fremspringende rudebosser atter: Ihesvs. På foden er langs kanten graveret kursiv på hver side af et graveret krucifiks: »Iohan Mohrbeck[18] rahtzverwandt In Mallmo vndt Seiner Hausfrawe Marria boldicke haben diesen Keck(!) vndt tisch zuer gottes ehren der kirchen enstede verehrt 1661«. På fodpladen to lidt forskellige mestermærker, I W over 61, i symmetrisk skjold. 19,5 cm høj. *Disk* med graveret cirkelkors og samme mestermærke. *Oblatæske* med Kbh.s stempel 1933. *Vinkande* med Kbh.s stempel 1914, skænket 1922.

Sygesæt 1868[6], bestående af et glas med graveret kors, samt kalk og lille sølvoblatgemme.

Alterstager af malm, sikkert fra de nærmeste år efter 1831[19], da kirkens forrige stager, af messing, blev stjålet sammen med det store og lille dåbsfad[6]. De er 38 cm høje, med lav, karnisagtig fod-og lyseskål og slankt balusterskaft.

Inventarierne 1782[20] og 1800[6] opregner tre fmessing- og to †kobberlysestager, som står på alteret; efter 1800 omtales kun messingstagerne,

Messeklokke[21] (fig. 6), gotisk, 13,6 cm i tvm. og 12 cm høj, med to profillinier på slagkanten og øsken i stedet for krone. Skriftløs. 1782[20] omtalt som en lille håndklokke, der står i degnestolen; nu bag alteret.

†*Brndesmykke* nævnt i en udateret opgørelse over præstens indtægter, vistnok fra 1730'rne; det brugtes sjældent. Omtalt endnu 1860[6].

Alterskranke anskaffet 1867[6] med Holbøls som model, med slanke, hvidlakerede balustre.

Knæleskammel til nadvergæster (fig. 10), i empire, fra begyndelsen af 1800'rne, af fyr. På loftet.

N. E> 1956
Fig. 6. Ensted. Messeklokke (p. 1859).

Døbefont (fig. 8), romansk, af grå granit, af arkadetype, svarende bl.a. til Rise (p. 1813). Kummen 80 cm i tvm. På fodens hjørner menneskehoveder, det ene med pandebånd, øjnene som flade knapper og mund med store læber. I buefelterne: 1) lilje med volutblade, 2) triskeleagtig figur, 3) liljeagtigt træ og 4) cirkel flettet ind i pentakvart. 1867 flyttedes fonten hen under korbuen[6], nu midt i koret. (Mackeprang: Døbefonte p. 312 f., 321).

Dåbsfad af kobber, med graveret kirkenavn og »Jul 1922«. 1782[20] fandtes i fonten et †stort og et †lille *dåbsbækken,* der begge blev stjålet 1831[6]. *Dåbskande* af kobber, med kirkenavn og »Pinse 1929«.

Korbuekrucifiks (fig. 7), fra o. 1500, figuren, 134 cm høj, med firkantet fuldskæg, hvori et stort parti under munden er raget, Lysrød karnation, brunt hår og skæg og hvidt, gråskygget lændeklæde. Nyt kors; på våbenhusloftet ligger det oprindelige, med hulkelprofil og spor efter korsblomstblade samt midtcirkelskive og firpasformede korsarmsender med evangelistsymboler. Sort med hvide profiler hvorunder en staffering, grøn med sorte profiler, på kridtgrund.

Prædikestol 1840—44[22], men med anvendelse af dele fra den ældre stol[16], fra 1647. Herfra stammer de fire rektangulære relieffer i storfelterne: bebudelsen, tilbedelsen af barnet, Kristus på korset mellem Maria og Johannes (fig. 9) og opstandelsen. Gamle er endvidere engle- og diademhoveder på posta-

Fig. 7. Ensted. Korbuekrucifiks (p. 1859). N. E. 1956

mentfremspringene, frisefellernes kartoucher og postamentielternes toliniede. plattyske versalindskrifter, i de førstnævnte: »Luc. 1, Luc. 2, Johan. 13 og Marci 16,« i de sidstnævnte: »Wol dem de/ sledes midi — gades wordt / um megeit dat wort / unses gades — blifft ewich/lick Esa[40]«. Et kartoucheformet *topstykke til opgangen med forgyldt indskrift på brun bund og i rød ramme, findes nu i Nationalmuseet[23]. Indskriften, med reliefversaler, skåret efter at en ældre versalindskrift delvis er fjernet, lyder: »Anno 1647 ist diese cantzel dur zulage des h. pastors, h. Ioh. Ivers, der kirchs Hans . Iac. Schlaiker und. Lor. Ovs wie. auch, des gantzen. kirchs. got zu ehren und der kirchen zum zier gemacht worden« (»år 1617 er denne prædikestol blevet lavet ved tilskud Ira hr. pastor I. I., kirkeværgerne H. I. S. og L. O. og ligeledes fra hele sognet, til Guds ære og til pryd for kirken«[24]). Også himlens nedhængende due er gammel

Ved omdannelsen fik stolen uregelmæssig polygonal form, glat rammeværk med riflede halvsøjler på hjørnerne og akantusblade på frisefremspringene, Den regelmæssige, ottesidede himmel med akantusblade og smågavle med akroterier stammer ligesom tremmeopgangen fra hovedrestaureringen. Lyst og mørkt egetnesmalet med hvide søjler; himlens underside blå med påsatte, gyldne stjerner.

Stolestader[25] 1907[15], forniserede. På loftet et par fyrregavle, rundbuede, med halsindsnit, fra kirkens forrige †sæt, antagelig fra 1840—44.

To *skamler,* 1700'rne, den ene med indskåret A N, på loftet.

Dørfløj o. 1700, i skibets syddør, bestående af tre brede egeplanker sammenholdt på bagsiden af to revler, på forsiden af seks vandrette båndjern og eet lodret ; firkantet låsekasse.

Pulpitur i vest, antagelig fra 1840—44, med frisefyldinger, nu med midtpartiet gennemskåret af den tretårnede orgelfaçade, i nyrenæssance. Båret af støbejernssøjler fra 1858[26]. I pulpiturets bænke ældre stolemateriale[27]. For 1840 var der sandsynligvis et †pulpitur både i vest og nord[7]. Et †»Ambonium« omtales 1707[11].

Fig. 8. Ensted. Døbefont (p. 1859) P. N. 1927

Orgel 1886[13]. fra Marcussen & son, Åbenrå, med eet manual, syv stemmer og pedal.

†*Kollektbækken* af messing, 1750 omtalt som nylig skænket[6].

Klokker. 1) 1654, støbt af Baltazar Melchior. Om halsen toliniet versalindskrift under liljefrise: »Gloria in excelsis deo. H. Hans Ywersen pastor tho Enstede, Andres Hansen, Lowe Ibsen kirgeschwaren. Baltzer Melchior me fecit anno 1654«. På legemet et krucifiks; hankene har tovsnoninger. Tvm. 88 cm. 2) 1922, tegnet af billedhugger Carl Mortensen og med indskrift af Helge Rode[28]. †*Klokke* med indskriften: »Anno 1654« om halsen[29]; mindre end nr. 1. Afleveret til krigsbrug under 1. verdenskrig.

GRAVMINDER

Tre *mindetavler* over 48 sogneboere faldet 1914—18. På skibets nordvæg.

Gravsten[4]. 1) O. 1775. »Hier ruhet mit 6 Kindern Henrietta Sophia Boysen, gewesene Pachter-Frau auf Aarup, geborne Peterson 1713, gestorb. 1775. .«. Rød kalksten, 183×124 cm, med reliefbogstaver, stor skønskrift, versaler og

N. E. 1956

Fig. 9. Ensted. Prædikestolsfelt 1647 (p. 1859).

kursiv i tværskrift på fladens øverste trediedel. Tværriflet kant. Opstillet sammen med fire andre gravsten op ad skibets sydmur.

2) O. 1787. Ingeborg Loren[sen], f. Fre[ueh]en, d. i Ahrup 23. okt. [1787] og <[Nickolaj] Lorensen, f. 5. okt. 1742 i Rinkenis, d. på Ressoe (?) 8. april 1820, 83 år gl>. Rød kalksten, 182×118 cm, med relieffraktur (hendes) og fordybet kursiv (hans), på tysk, i rektangulært skriftfelt indfattet i Louis XVI-portal med flammende vaser, sløjfer og guirlander samt i postamentfeltet slyngbånd. Tværriflet kant. Se nr. 1.

3) O. 1800. »Hans Festersen und Metta Hans[e]s aus Hostrup . . .«. Rød kalksten, 202×135 cm, med versaler og store skønskriftsbogstaver i relief i ovalfelt med laurbærbladramme, hvori blomster. Tværriflet kant. Se nr. 1.

4) O. 1812. Jørgen Hansen, f. i ?, d. i Röllum 21. april 1812. Rød kalksten, 162×92 cm, med fordybet fraktur og kursiv over relief af bikube (?). Tværriflet kant. Se nr. 1.

5) O. 1819. Joachim Rillet (el. Rilledt)?, f. i Husum 16. aug. 1817, d. i Röllum 18. juli 1819. Norsk marmor, 128×78 cm, med fordybet skriveskrift i ovalfelt; vifterosetter i hjørnerne. Profilkanter. Se nr. 1.

Gravsten?. Granitsten, 40×80 cm, med fordybede versaler flankeret af to hjerter: W. F. / P T S C R S / I I S M. L I S M. Nedmuret i bænken øst for våbenhuset.

Mindesten rejst 1921 over faldne sogneboere i 1914-18; på kirkegården.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Ensted præstearkiv: B b 2. 1849—64. Koncepter til udgåede skrivelser. Bd 1. 1710—16, 1749 1820. Afskrifter af ind- og udgåede skrivelser. — Bd 3. 1857—1919. Sager til aktfortegnelsen, lægget II 10. — Ca 2. 1899—1913. Regnskabsbog for kirkekassen. — Cc 1. 1737 1870. Indberetninger, beretninger og inventarier. — H l. 1707—1804 og u. (I. Stolestadefortegnelser og sager desangående. — H 2. 1810—75. Sager ang. kirken, præstegården og præstegårdsjordene. — *Åbenrå provstearkiv:* 1782, 1857, 1920. Sager vedr. de enkelte sogne, Ensted. — *Augustenborgske distrikter:* (aflev. fra Kiel) C IV nr. 151. 1748—1844. Enstedt Ecclesiastica. — *Åbenrå landrådsarkiv:* I pakken V. B. 9—13.

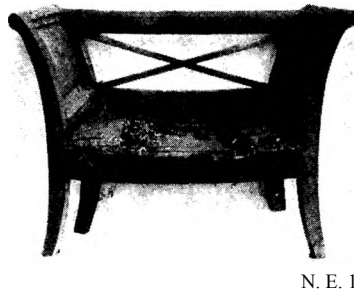
V. B. nr. 12. Die Kirche zu Enstedt. — *Tønder provstearkiv:* 1666—1850. Sager vedr. Ensted sogn. — *Tønder amts visitatorialarkiv:* (aflev. fra Kiel) CVIV 2 nr. 624. 1724—1802. Kirche zu Ensted. — CVIV 2 nr. 625. 1782. Enstedter Kircheninventarium. — Se i øvrigt arkivalier for Åbenrå provsti i almindelighed p. 1667. — Kirkeklokkecirkulære 1918 (NM).

Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen 1910, M. Mackeprang 1904 (topstykke til prædikestolsdør), Poul Nørlund 1927 (notitser vedr. inventar) og P. Kr. Andersen 1946 (forundersøgelse af inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller og Erik Moltke 1956. - Supplerende oplysninger ved sognepræst J. E. Fenger 1960.

Aage Jørgensen: Tegning af sokkel på koret (NM).

Haupt I, 25 f. P. E. C. Gadeberg, i Den nordslesvigske Kirke II, 248.

[1] Diplomatarium danicum 2. rk. II, nr. 389. [2] Seidelin: Diplomatarium Flensburgense II, 166; jfr. J. F. Noodt: Beyträge zur Erläuterung der Civil- Kirchen- und Gelehrten Historie der Herzogthüiner . . ., Hamburg 1744 ff., I, 458 ff. [3] Ligeledes omtalt 1754 (Ensted præstearkiv: Cc 1. 1737—1870. Indberetninger etc.). [4] Allerede 1712 var den så stor, at der ikke i mands minde var begravet noget lig på nordsiden (Tønder provstearkiv: 1666—1850. Sager etc.). [5] Åbenrå landrådsarkiv: V. B. nr. 12. Die Kirche zu Enstedt. [6] Ensted præstearkiv: Cc 1. 1737—1870. Indberetninger etc. [7] Ensted præstearkiv: H 2. 1810—75. Sager etc. [8] SJyMaanedsskr. 1950, 26. årg., p. 53. [9] Augustenborgske distrikter: C IV nr. 151, 1748 1844 etc. [10] Stenene i ydermurene (25,5—26×ca. 1 2 ×5 ..... 5,5 cm) er meget hårdtbrændte og lidt mindre end dem, der er anvendt på indersiden. [11] Tønder provstearkiv: 1666—1850. Sager etc. [12] Formentlig er det udgifterne til det le arbejde, der er bogført 1744 (note 11). [13] Tønder provstearkiv: 1836—63, 1875. Visitatsberetninger. [14] Ensted præstearkiv: Bb 2. 1849—64. Koncepter til udgåede skrivelser. [15] Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein: Tegn. og indberetn. fra R. Haupt. [16] Ifølge rgsk. for 1844 (note 6) kostede det nye alter og restaureringen (dvs. ændringen) af prædikestolen 644 mk. 12 sk. [17] Åbenrå provstearkiv: 1835—65. Visitatsberetninger. [18] Son af sognepræst Iver Hansen (1604—38) og broder til sognepræst Johannes Iversen (1642 70) (Den nordslesvigske Kirke p. 352). [19] Nævnes i inventariet 1860 (note 6). [20] Tønder amts visitatorialarkiv: CVIV 2 nr. 625. 1782. Enstedter Kircheninventarium. [21] Da præsten Ove Johansen 1508 indsattes i sit embede, rørte han efter den gældende ritus ved kirkens ring, dens klokker og messeklokkens strenge (SJyAarb. 1941, p. 201). [22] Tønder provstearkiv: 1798—1845. Visitatsprotokoller. [23] Nr. D 9749. [24] Oversættelsen skyldes professor Peter Jørgensen, Kbh.s universitet. [25] Ifølge Abildgaards dagbog 1776, p. 162 var kirken indvendig forfalden, »Stolestaderne løse og vaklende«. [26] Åbenrå amtsarkiv: Journalsager 1859 XVI nr. 2. [27] På en af gavlene står indvendig, med skriveskrift: »Hansen« over et nummer, på en anden: »No 4«. [28] SJyKirkeklokker p. 11, 27. [29] Kirkehist. Saml. 4. rk. III, 802.

N. E. 1956

Fig. 10. Ensted. Knæleskammel (p. 1859).